

Mapy leśnictw Gór Świętokrzyskich z 1816 roku

Tomasz Olenderek

Abstrakt. Celem artykułu jest promocja dawnych, polskich map leśnych regionu świętokrzyskiego, poprzez pokazanie możliwości ich wykorzystania w turystyce i rekreacji. Dokonano opisu map trzech leśnictw (Iłża, Kielce, Suchedniów), uwzględniając zakres treści, metody jej prezentacji i elementy matematyczne. Do największych zalet badanych map należy przedstawienie składu gatunkowego dawnych lasów, sposobu ich zagospodarowania oraz toponimów leśnych. Reprodukcje map leśnictw powinny być udostępniane w obiektach edukacyjnych nadleśnictw oraz parku narodowego. Stanowią one także cenny materiał badawczy.

Słowa kluczowe: dawne mapy leśne, Góry Świętokrzyskie, Iłża, Kielce, Suchedniów

Abstract. Forestry maps of the Świętokrzyskie Mountains from 1816. The aim of this article is to promote old Polish forestry maps of the Świętokrzyskie region by showing the possibilities for their use in tourism and recreation. Maps of three forest ranges (Iłża, Kielce, Suchedniów) are described, accounting for the range of their populations, the methods of presentation and mathematical elements. Among the strongest aspects of the maps studied is the presentation of the population structure of old forests, the way in which they were managed as well as forest toponyms. Reproductions of forestry maps should be made available in forestry management educational facilities as well as national parks. They also constitute valuable material for research.

Keywords: old forestry maps, Świętokrzyskie Mountains, Iłża, Kielce, Suchedniów

Wprowadzenie (cel, zakres i metodyka)

W artykule dokonano opisu trzech dawnych map leśnych regionu świętokrzyskiego. Zostały one przedstawione w sposób umożliwiający dokonanie odpowiedzi na pytanie, czy tego rodzaju mapy mogą okazać się przydatne w edukacji leśnej jako działalności wspomagającej turystykę i rekreację?

Poszczególne elementy map ujęto w pięciu grupach i szczegółowo opisano w kolejnych rozdziałach:

- podstawowe informacje (tytuły map, wymiary arkuszy, zasięg terytorialny, informacje o autorach i materiałach źródłowych),
- elementy matematyczne (skala i orientacja); bardziej szczegółowa ocena mapy powinna obejmować również analizę jej kartometryczności (dokładności geometrycznej), jednak pozostanie to poza zakresem niniejszego artykułu,

- zakres treści (treść tematyczna i ogólnogeograficzna, legenda),
- kartograficzne metody prezentacji,
- treść uzupełniająca (tabele).

W podsumowaniu dokonano oceny tak zagregowanych elementów. Określono też stopień podobieństwa badanych map. Stanowiło to podstawę do udzielenia odpowiedzi na postawione we wstępie pytanie.

Podstawowe informacje o mapach

W artykule przeprowadzono analizę następujących map:

1. Mappa Jeneralna z Leśnictwa Hłzeckiego Postanowieniem J.O. Xięcia Namiestnika Królewskiego z dnia 1 czerwca 1816 roku na fundusz Górnictwa Krajowego przeznaczanego.
2. Mappa Jeneralna z Leśnictwa Kieleckiego Postanowieniem J.O. Xięcia Namiestnika Królewskiego z dnia 1 czerwca 1816 roku na fundusz Górnictwa Krajowego przeznaczanego.
3. Mappa Jeneralna z Leśnictwa Suchedniowskiego Postanowieniem J.O. Xięcia Namiestnika Królewskiego z dnia 1 czerwca 1816 roku na fundusz Górnictwa Krajowego przeznaczanego.

Wszystkie trzy mapy znajdują się w Zbiorze Kartograficznym (nr 402) Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Znając ich sygnatury: 565-1 (Kielce), 565-3 (Suchedniów) oraz 565-5 (Hłża), można zamawiać skany lub wydruki. Autorowi udało się odnaleźć w AGAD grupę 28 map przedstawiających łącznie 22 leśnictwa Królestwa Polskiego, wykonanych w latach 1816-1819. Mimo ogólnego podobieństwa, mapy te w pewnym zakresie różnią się niektórymi elementami. Będą one szerzej opisane w innej publikacji.

Mapa Leśnictwa Hłża ma przybliżone wymiary 78 x 53 cm i obejmuje znaczną część obecnego Nadleśnictwa Marcule oraz Starachowice.

Mapa Leśnictwa Kielce ma przybliżone wymiary 142 x 62 cm i obejmuje znaczną część Nadleśnictwa Daleszyce oraz Kielce, a także Świętokrzyskiego Parku Narodowego, Chęcińsko-Kieleckiego oraz Cisowsko-Orłowińskiego Parku Krajobrazowego i dodatkowo również niewielką część nadleśnictw: Jędrzejów, Łągów, Zagnańsk.

Mapa Leśnictwa Suchedniów ma przybliżone wymiary 105 x 60 cm i obejmuje znaczną część Nadleśnictwa Suchedniów oraz Zagnańsk, a także Suchedniowsko-Oblęgarskiego oraz Sieradowickiego Parku Krajobrazowego i niewielką część Nadleśnictwa Skarżysko.

Jak wynika z napisów tytułowych, Leśnictwa Hłża, Kielce oraz Suchedniów wchodziły w skład tzw. „lasów górniczych”. Należały one do rządu Królestwa Polskiego i przeznaczone były do zaspokajania potrzeb rządowych zakładów górniczych, zajmujących się wydobyciem oraz obróbką surowców (m.in. hutnictwem metali). Drewno na te cele pozyskiwano bezpłatnie z lasów górniczych (Połujański 1854). Badane mapy stanowią pewną całość o charakterze funkcjonalnym.

Wszystkie trzy mapy to rękopisy wykonane na papierze, podklejone płótnem dodatkowo z obszytymi krawędziami. Nazwisko kartografa – M. Schwartz – podano jedynie na mapie Leśnictwa Suchedniów. Możliwe, że był on również autorem, współautorem lub kopistą pozostałych dwóch map. W lewym górnym narożniku każdego arkusza umiesz-

czono numery, odpowiednio: XII (Leśnictwo Kielce), XIV (Leśnictwo Suchedniów), XVI (Leśnictwo Iłża).

Na mapach nie podano informacji o wykorzystanych materiałach źródłowych. Źródłem dla opracowania treści ogólnogeograficznej mogła być mapa austriacka wykonana na podstawie pomiarów przeprowadzonych w latach 1801-04 pod kierownictwem Mayera von Heldensfelda. Objęły one obszar tzw. Galicji Zachodniej, przyłączonej do Austrii w ramach III rozbioru (Konias 2000). Potwierdzić to jednak mogą ewentualnie dopiero dalsze badania.

Elementy matematyczne

Skalę wszystkich map przedstawiono jedynie w postaci podziałek poprzecznych. Wszystkie trzy konstrukcje zatytułowano następująco: „podziałka jednej mili polskiej, czyli prętów reńskich 2000”. Obliczenia skali dokonano przy założeniu następujących wartości:

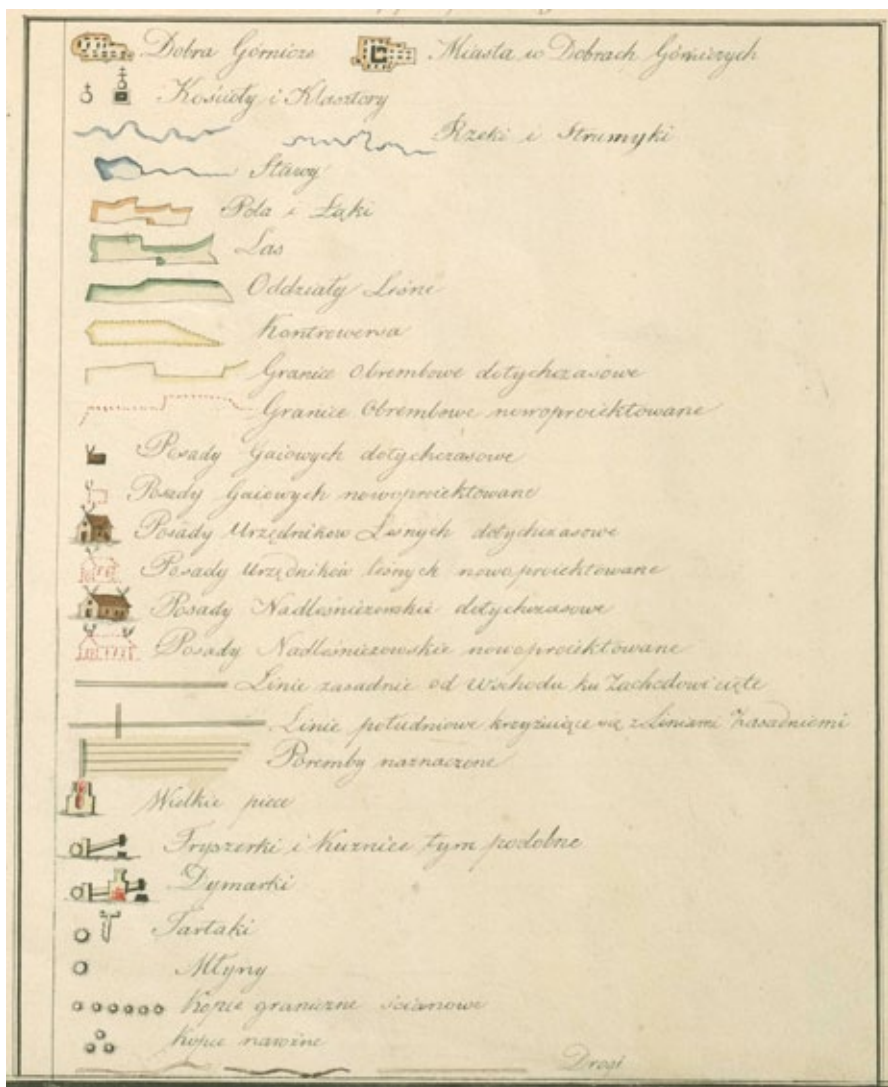
- 1 pręt reński (berliński, magdeburski, pruski) = 3,766 metra (Czochański, Kowalski 2014),
- całkowita długość podziałek odpowiadająca wartości 2000 prętów = 126 milimetrów (na podstawie pomiaru linijką).

W rezultacie otrzymano wartość mianownika skali równą 59778, co pozwala na przyjęcie, że skala map wynosi 1:60000. Była to jedna z typowych skal dla map leśnych w Królestwie Polskim. Badane mapy są jednymi z najdawniejszych średnioskalowych, polskich map regionu świętokrzyskiego.

Kierunek północny oznaczono tylko na mapach Leśnictwa Iłża oraz Kielce. W obu przypadkach jest on odchylony o około 12 stopni w lewo w stosunku do ramki pionowej. Na mapie Leśnictwa Suchedniów brak oznaczenia kierunku północnego, jednak orientacja mapy jest podobna do pozostałych map.

Zakres treści mapy

Zdecydowana większość użytych na mapach oznaczeń została opisana w legendach opatrzonych tytułem „Explicacya Kolorów i znaków różnych na Mappie położonych” (ryc. 1). Liczba oznaczeń w legendach map nie jest taka sama. Na przykład, na mapie Leśnictwa Kielce wyróżniono dodatkowo dobra narodowe, duchowne oraz ziemiańskie, a także huty miedzianosrebrne. Wynika to jednak prawdopodobnie z rozmieszczenia określonych typów obiektów w przestrzeni. Kilku przedstawionych na mapach znaków nie opisano w ogóle: np. znaku granicy z lasem innego leśnictwa oraz sposobu przedstawienia rzeźby na mapie Leśnictwa Suchedniów. Z drugiej strony, niektóre opisane znaki (np. „posada nadleśniczowska projektowana”) nie występują na mapach.

Ryc. 1. Mapa Leśnictwa Suchedniów – legenda

Fig. 1. The map of the Suchedniów Forest Range – the legend

Kształt, barwa i wielkość znaków w legendach oraz na mapach są podobne. Bloczki znaków powierzchniowych nie mają kształtu prostokątów, jak to jest dzisiaj stosowane, a pokazują nieregularny charakter granic w terenie. Znaki pogrupowano tematycznie, na ogół poprawnie je szeregując. Zastrzeżenia można mieć tylko do przyjętej kolejności osad leśnych (od gajówek do nadleśnictw).

W legendach nie wymieniono także tych elementów treści map, które przedstawione zostały za pomocą opisów. Poza numerami oddziałów, należy zaliczyć do tej grupy nazwy obrębów leśnych, oddziałów oraz miejscowości.

Stosunkowo duża liczba niemal dwustu nazw oddziałów leśnych czyni opisywane mapy niezwykle wartościowym materiałem badawczym. Do wad doboru nazewnictwa zaliczyć należy nieopisanie innych obiektów fizjograficznych, przede wszystkim rzek i jezior, a także wybranych choćby form rzeźby terenu.

Dodatkowym walorem map jest możliwość zapoznania się z dawną terminologią: posady gajowych, linie zasadnicze oraz południowe, nazwisko oraz obszerność oddziału, kontrowersa itp.

Kartograficzne metody prezentacji

Na mapie zastosowano metodę sygnatur, metodę zasięgów i metodę chorochromatyczną (Ratajski 1989). Są to zatem tylko jakościowe metody prezentacji.

Z grupy sygnatur punktowych, wykorzystano sygnatury obrazkowe (np. posady nadleśniczowskie, wielkie piece) oraz sygnatury symboliczne (np. klasztory, młyny). Brak sygnatur geometrycznych oraz literowych. Znaki rozmieszczano na mapach w dwojaki sposób. Niewielkie symbole kościołów i klasztorów przedstawiono zwykle wewnątrz zasięgu zabudowy (co ciekawe – są różnie zorientowane). Pozostałe znaki punktowe, dość znacznych rozmiarów, umieszczano wokół miejscowości (znaki kilku posad gajowych zwykle w jednym rzędzie), zapewne w wielu wypadkach bez związku z ich lokalizacją w terenie.

Część stosowanych na mapach sygnatur liniowych ma rzadko spotykaną obecnie postać linii ciągłej wraz z barwną szarfą po jednej stronie. W ten sposób oznaczono granicę polno-leśną, przy czym specyficzna kombinacja znaku „las” oraz „poła i łąki” (naprzemienne rozmieszczenie obu szarf) ma na celu uzyskanie efektu trzeciego wymiaru (ryc. 2).

Metodą zasięgu plamowego przedstawiono obszary leśne (zieleń) oraz jeziora (niebieski z podcieniowaniem). Specyficznym znakiem pokazano miejscowości – nieregularny deseń kreskowy imitujący zabudowania otoczono barwną szarfą.

O zastosowaniu metody chorochromatycznej można mówić w przypadku obrębów oraz oddziałów leśnych. Chodzi tu jednak o formę opisową tej metody, nie zaś formę graficzną.

Na mapie Leśnictwa Suchedniów, pokazano rzeźbę terenu metodą kreskową (wyższe partie szczytów dodatkowo lekko podcieniowano). Kierunek kreszek określa ekspozycję, zaś grubość kreszek – przybliżony spadek (Pietkiewicz 1930), ale niestety nie opisano tego w legendzie. Mapa daje zatem bardzo ogólny pogląd na zróżnicowanie rzeźby terenu, tym bardziej że nie umieszczono żadnych punktów wysokościowych. Warto podkreślić, że pod względem graficznym kreski nie zakłócają odbioru innych elementów treści (ryc. 2).

Ryc. 2. Mapa Leśnictwa Suchedniów
Fig. 2. The map of the Suchedniów Forest Range

Poszczególne znaki są odpowiednio rozróżnialne – jedyny wyjątek to słabo czytelne oznaczenia kościołów na tle miejscowości. Dodatkowo, obrazkowe sygnatury punktowe są w wysokim stopniu pogładowe, niektóre (np. posady) wykonane są w rzucie aksonometrycznym. Ich duże rozmiary przyczyniają się wprawdzie do zwiększenia obciążenia graficznego mapy, jednak poza obszarami leśnymi nie stanowi to większego problemu.

Przy okazji warto zwrócić uwagę na typowe dla dawnych map przedstawienie trzeciego wymiaru w przypadku różnych elementów mapy. Dotyczy to niektórych znaków kartograficznych (m.in. jeziora), ale też podziałki i kartonu tytułowego (główki mapy).

Toponimy na wszystkich trzech mapach opisano pismem pochyłym, „lekką” ozdobnym. Do niedostatków zaliczyć należy większą liczbę różnego rodzaju błędów literowych na mapie Leśnictwa Suchedniów. Wiele z nich związanych jest z pomijaniem polskich znaków.

Wykaz powierzchni

Ważnym elementem uzupełniającym badane mapy są obszerne tabele o jednolitym tytule „Wykaz Tabellaryczny Obszerności i Drzewostanu Leśnictwa” – odpowiednio: Hżeckiego, Kieleckiego lub Suchedniowskiego. Skład kolumn wszystkich trzech tabel jest taki sam i zawiera kolejno (ryc. 3):

- numer oddziału – oznaczono liczbami barwy czerwonej, takie same liczby umieszczono na mapie; ogólna liczba oddziałów: Hża – 29, Kielce – 64, Suchedniów – 100,
- nazwisko (nazwę) oddziału – dodatkowo w kilku oddziałach wyróżniono małymi literami po 2-3 mniejsze jednostki,
- rodzaj lasu – wyróżniono las wysokopienny, wyrębny, płonizny lub żaden; z reguły dla oddziału podano jeden rodzaj lasu,

N <i>u</i> mer oddziału	Nazwisko Oddziałów	Rodzaj Lasu	gatunek Drzewa	Obszerność Oddziałów		Gajowych ustanowionych Lec ba karczanie	Nazwisko Obrotów w których odrębny obrot
				w szczególności	ogółem		
		Transport					
52.	Kamień ...	Wyrębny	Dębina Białogłowa Kasztan	900 578	1478		
53.	Gregosław	ditto	Dębina Białogłowa Kasztan	1100 878	1978		
54.	Kalinowski	Wysokopienny	Jasna		582		
55.	Dobrosza ogonowata	Wyrębny	Dębina		718		
56.	Jasła	ditto	Borowina jaskółki	100 120	520	2 Górd 2 Łazano	Łazano
57.	Bukowa góra	Wysokopienny	Sołta jaskółki	300 270	570		
58.	Baran godnowa	ditto	Sołta jaskółki	1000 850	1850		
59.	Chłocowska góra	ditto	Sołta jaskółki	1400 400	1800		

Ryc. 3. Mapa Leśnictwa Suchedniów – tabela

Fig. 3. The map of the Suchedniów Forest Range – the table

- gatunek drzewa – wyróżniono sosnę, jodłę, dębinę, brzozę, buka lub żaden; z reguły dla oddziału podano jeden gatunek drzewa,
- obszerność (pole powierzchni) oddziału – podano w ogóle (łącznie pole powierzchni), czasem także w szczególności, gdy np. część oddziału zajmuje płonizna; podstawową jednostką jest mórg oraz pręt kwadratowy, przy czym chodzi o mórg magdeburgski równy 2553,22 metra kwadratowego oraz 180 prętów kwadratowych – jednostka ta, obowiązująca na terenie zaboru pruskiego, stosowana była (podobnie jak pręty reńskie) także w Księstwie Warszawskim i w Królestwie Polskim do roku 1819 (Czołchański, Kowalski 2014),
- gajowi ustanowieni (podana liczba i miejsce zamieszkania),
- nazwisko obrębu; ogólna liczba obrębów: Hża – 7, Kielce – 10, Suchedniów – 10,
- obszerność ogólna obrębu.

Z analizy umieszczonych na mapach tabel wynika, że całkowite pole powierzchni obszarów lasów górniczych przedstawionych na mapach wynosi 343875 morgów czyli około 87800 ha (Leśnictwo Hża: 91354 morgi, Kielce 125602, Suchedniów 126919). Średnia powierzchnia oddziału leśnego w leśnictwach była dość duża a przy tym zróżnicowana i wynosiła odpowiednio: Hża 804 ha (rozpiętość od około 170 do 1930 ha), Kielce 324 ha (rozpiętość od około 70 do 990 ha), Suchedniów 501 ha (rozpiętość od około 60 do 1360 ha). Powierzchnia przypadająca na jednego gajowego była nieco bardziej zrównoważona i wynosiła w Leśnictwie Hża 972 ha, Kielce 782 ha, Suchedniów 876 ha.

Udział poszczególnych gatunków drzew był następujący: sosna 60%, jodła 25% (nieomal wyłącznie Leśnictwo Kielce i Suchedniów), dąb 9%, brzoza 4%. Buk był dominującym gatunkiem tylko w jednym oddziale (Leśnictwo Kielce – obecnie Świętokrzyski Park Narodowy). Do rodzaju „las wysokopienny” zaliczono 84% powierzchni, zaś do rodzaju „las wyrębny” 9% – przy czym w tej ostatniej grupie znalazły się niemal wyłącznie lasy liściaste w tym prawie wszystkie „dębiny”.

Podsumowanie

Ogólna ocena badanych map wypadła różnie dla poszczególnych ich elementów. Pozornie nie najlepsza jest prezentacja podstaw matematycznych (m.in. brak liczbowego opisu skali), ale to typowe dla dawnych polskich map leśnych. Bardzo dobrze, stosownie do skali, dobrano zakres treści tematycznej, ukazującej istniejący i planowany stan zagospodarowania lasu. Nieco gorzej pokazano treść ogólnogeograficzną (brak np. opisów rzek oraz rzeźby na dwóch mapach). Legendy map opracowano prawidłowo. Bardzo dobrze ocenić należy metody prezentacji treści, przy czym autorzy z powodzeniem podjęli liczne próby ukazania trzeciego wymiaru.

Użytkowanie map leśnictw w znacznym stopniu wspomagają dane uzupełniające zawarte w tabelach. Lista niemal 200 nazw oddziałów leśnych, określenie dominującego gatunku drzew oraz podanie pola powierzchni każdego z nich umożliwiła wykorzystanie analizowanych map do badań naukowych.

Porównanie trzech badanych map leśnictw wykazało ogólnie znaczne ich podobieństwo pod względem podstaw matematycznych, zakresu treści, metod prezentacji oraz informacji uzupełniających. Tym niemniej, mapa Leśnictwa Suchedniów nieco różni się od dwóch

pozostałych: m.in. przedstawiono tam obraz rzeźby terenu, ale i nie pokazano kierunku północy. Różna liczba rodzajów oznaczanych obiektów na mapach (dobra, przemysł) wynika prawdopodobnie z nierównomiernego występowania ich w terenie.

Zaprezentowane mapy leśnictw Gór Świętokrzyskich dają obraz polskiej kartografii leśnej sprzed dokładnie 200 lat, gdy Królestwo Polskie cieszyło się szeroką autonomią. Dość szczegółowo pokazują ówczesny stan lasu i sposób jego zagospodarowania. Dają pogląd na rozwój dawnego przemysłu w regionie świętokrzyskim. Są czytelne i stosunkowo łatwo można z nich korzystać. Jest wskazane, by kopie lub reprodukcje opisanych map prezentować w lokalnych ośrodkach edukacji leśnej, ewentualnie na stronach internetowych odpowiednich instytucji.

Literatura

- Czochoński M., Kowalski G. 2014. Geodezja w początkach Królestwa Polskiego. Politechnika Łódzka, Łódź.
- Konias A. 2000. Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego. Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Pietkiewicz S. 1930. O sposobach przedstawiania terenu na mapach. Główna Drukarnia Wojskowa, Warszawa.
- Połujański A. 1854. Opisanie lasów królestwa Polskiego i gubernij zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego. Pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym. Tom 1. Drukarnia Gazety Codziennej, Warszawa.
- Ratajski L. 1989. Metodyka kartografii społeczno-gospodarczej. PPWK, Warszawa-Wrocław.

Tomasz Olenderek

Wydział Leśny,
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
tomasz_olenderek@sggw.pl